

OTAULI

BILGA XOQON DOSTONI

Tarixiy shaxslar haqidagi
nasriy dostonlar va hikoyalar

“O‘zbekiston” nashriyoti

Toshkent

2015

Oybek domlaning “Navoiy” romanidan to Muhammad Alining “Ulug‘ saltanat” epopeyasiga qadar ko‘pgina mumtoz tarixiy asarlarimizda jami yuzga yaqin ulug‘ ajdodlarimizning yorqin siymolari ibratli tarzda yoritib berilgani barchamizga ma’lum. Bu asarlar xalqimizning ulkan ma’naviy xazinasidir. Ayniqsa, ustoz Mirkarim Osimning muxtasar tarixiy qissalari va hikoyalari bugungi kunda ham, kelajakda ham har bir o‘zbek o‘quvchisi uchun bebahो bisot va har bir o‘zbek yozuvchisi uchun beqiyos ibrat bo‘la oladi.

Otauli ustozlar tajribalariga tayangan holda talay yillardan buyon badiiy nasrimizda hozirga qadar qalamga olinmagan tarixiy siymolarimiz xususida nisbatan ixcham nasriy asarlar qoralab keladi. Yozuvchi ushbu yo‘nalishdagi ijodiy izlanish mahsullarini bir kitobga jamlab, o‘quvchilar e’tiboriga havola qilmoqda. O‘ylaymizki, bu kitob sizni bee’tibor qoldirmaydi.

BILGA XOQON DOSTONI

Oltinchi bob

Rum elchisi Xitoy va Eron elchisini ikki yoniga o‘tqazib, “bir piyola choy ustidagi” suhbatini boshlar ekan, hayrat-u taajjubini yashirolmadi:

– Voy-bo‘-o! Yangi xoqonning shashti juda-a baland-ku, a?! Shu shahdu shijoati bo‘lsa, Ikkinci turk xoqonligining qudratini nainki Birinchi turk xoqonligi, qadimiylar Xun imperiyasidan ham bir beha oshirib yuborishi ehtimoldan xoli emas bu odam! Endi uni kim qanday shashtidan tushirib, bu yo‘ldan to‘xtatib qoladi?! Modomiki biz uchovlon shu zaminda turib o‘z davlatlarimizning manfaatlari xizmat qilishga burchli ekanmiz, jiddiyroq o‘ylashib-kengashib olmog‘imiz kerak bo‘ladi, menimcha? Agar Bilga xoqon rostdan ham Bilga xoqon bo‘lsa, erta bir kun bu davlat nainki Rum, Eron va yo Xitoy davlatlari, balki bizning ortimizda turgan olisroqlardagi Hind bilan Arabga ham tahdid solishi ehtimoldan xoli emasga o‘xshaydi-ku?!

Bu gaplarga javoban Eron elchisi achchiq zaharxanda bilan kului:

– Siz turonliklarning fe‘l-atvorlarini hali yaxshi bilmaysiz, janobi elchi! Har qalay, biz eronliklar qadar puxta bilmaysiz! Biz “Turon” degan antiqa mamlakatning shahdu shijoati balandlikda Bilga xoqonni bir cho‘qishda qochira oladigan ne bir xoqonlarini Afrosiyobdan avval ham, keyin ham juda-a ko‘p ko‘rganmiz! Avval-boshda o‘zlaricha naq Qoratog‘ni qayrib tashlayman deya guvranib chiqishadi-yu, salgina o‘tib o‘z-o‘zidan shashtidan tushib, o‘pkasi bosilib, pufakdek yorilib, kichik bir kultepadan ham oshib o‘tolmaganini, o‘zining qanchalik nochor-notavonligini yaxshigina anglab qoladi. Bu xalq tuyadek beso‘naqay ko‘chmanchi, dashtaki, sahroyi xalq! Hamishayeldek kelib, seldek ketadi! O‘rxun bilan Enasoydan Edilga qadar, Oroldan Kaspiyga qadar keng-bepoyon maydon – dasht bag‘rida sochilib-to‘kilib, tuyaqorindek izg‘ib yashaydigan sochma xalq-da bu! Sochma o‘qdek sochilib, aqalli bittagina nishonga ham tegmay, yo‘q bo‘lib ketaveradi! Aksariyat hollarda nafaqat butun turkiy ulus, balki uning ichidagi har bir qavm, urug‘u aymoq, hattoki kichik bir oila ham shu qadar tarqoq, boshi qovushmaydigan, o‘zaro til topisholmaydigan antiqa tuzilmaki, asti qo‘yaversiz! Hamisha bir-biri bilan haq-huquq talashib, bir-birini qirib-yo‘yib, o‘zi hosil qilgan ayanchli ahvoldan boshi qotib yashaydi. Ular “Ko‘k Bo‘rining avlodlarimiz” deb, o‘zlarini bo‘riga mengzab yurishadi! Xuddi bangiga o‘xshab, har biri o‘zicha naq yulduzni benarvon urishga chog‘lanadi-yu, aslini oglanda, bir joyda depsinib turaveradi. SHuning uchun ham ular Xitoy, Rum va yo Erondek asrlar mobaynida muqim tura oladigan qudratli markazlashgan davlatni barpo qilolmaganlar! Qurgan davlatlari Afrosiyob davlatidek asoschisining o‘limidan keyin o‘z-o‘zidan parchalanib ketaveradi. Xun imperiyasi va yo Birinchi turk xoqonligiga o‘xshab, avval ikkiga, keyin o‘nga, keyin yana boshqa mayda bo‘laklarga bo‘linib-parchalanib ketaveradi... Bas shunday ekan, menimcha, xavotirga hech bir o‘rin yo‘q, janobi elchi! Arqonni uzunroq tashlab, jimgina tomoshabin bo‘lib tursangiz, hali o‘z ko‘zlarining bilan ko‘raversiz! Hali tomosha endigina boshlanib turibdi-ku! Qiziqdani-qiziq tomoshalar bo‘ladi hali! O‘zingiz ham yaxshi bilsangiz kerak, butun bashariyat tarixida hech bir mashhur hukmdor

atrofidagi eng ishonchli maslakdoshlarining qo'llab-quvvatlashi-yuyelkadoshligisiz hech bir yutuqqa erisholmagan, erisholmaydi ham! Bilga xoqonning ishonganlari ham suyanganlari, tayanib o'rnidan turmoqchi bo'layotgan ikki qo'li To'nyuquq bilan Kultegin! Diqqat bilan tomosha qilib tursangiz, hali bu ikki qo'lni turklarning o'zлari birin-ketin chopib tashlashadi-da, Bilgani kuygan uyning mo'risidek yakka-yolg'iz qoldirishadi. Tomoshaning kattasini ana o'shanda ko'rasiz! Lekin... xushyorlik qo'ldan boy berilmagani ma'qul, albatta! Mana, Xitoy elchisi yaxshi biladi, ko'pincha bizning qo'limizdagи eng qudratli qurol xitoylashgan va forslashgan turklar bo'lib kelgan! Bu xalq "O'zingniki o'zagingni o'yadi", "O'zingdan chiqqan baloga, qayga borursan davoga" qabilidagi maqollarni bejiz yaratmagan. Rumlashgan, xususan, lotinlashgan va yo yunonlashgan turklar bu jahon ayvonida hali u qadar ko'p bo'lmasa kerak deb o'ylayman?.. Agar shunday bo'lsa, shaxsan mening do'stona maslahatim, ularni zudlik bilan ko'paytirmoq lozim!

Suhbatga Xitoy elchisi beixtiyor va o'ta tabiiy ravishda qo'shilib ketdi:

– Ochig'ini aytadigan bo'lsam, turklar bilan muomalada biz xitoylarning tajribalarimiz forslarning tajribalaridan oshsa oshadiki, zinhor qolishmaydi, janobi elchi! Hozir bir gapni aytsam, siz, albatta, ishonmaysiz. Hatto aqlingiz bovar qilmaydi: bir paytlar xuddi shu turklarning hujumlaridan himoyalanish maqsadida biz butun boshli Xitoy devori – Saddi Chinni bunyod etibmiz-a, buni qarang! Endiga kelib, "Shuncha ovoragarchilikning nima keragi bor edi-ya!" deb o'ylab qolasan kishi!..

Rum elchisi Eron bilan Xitoy elchilarining gaplarini o'zicha o'ylab, ich-ichidan qattiq hayratlandi. "Voy-bo'-o'-o'y! Baayni vulqondek tashqariga otilib turgan bu qadar bitmas-tuganmas nafrat, alam, sitam olovi!.. Biz Attilani o'zimizcha "Xudoning balosi" deb yoursak, baloning kattasi Turonzaminning o'zidaga o'xshaydi-ku! Yo har ikki elchi meni laqillatib, og'zimdan gullatish uchun atayin yuragimga o't yoqyaptimi? "Qani, nima der ekan?" deya o'zlaricha sinab, meni gapirtirmoqchimi? Har qalay, sir boy bermaganim ma'qul! Sharq bilan muomalada o'ta ehtiyyotkorlik bilan nozik ish tutish zarur, chunki "Sharq – bu nozik masala", deganlari rostga o'xshaydi! Nima bo'lganda ham, yurakni nafrat olovi kemirib yuborsa-da, uni oshkora tilga ko'chirish hech qachon hech bir elchini yaxshilikka olib kelmagan. "Elchiga o'lim yo'q" deydilar. O'z xalqiga ham, o'zga xalqlarga ham o't-olov nafrat ko'zi bilan emas, aksincha, mehr-muhabbat ko'zi bilan qaray oladigan bag'rikeng elchigagina o'lim yo'q, aslida! Bu jahon ayvonida o'zga xalqqa bo'lgan nafratini ichida saqlab, sir boy bermay, nafratni muhabbat tarzida ko'rsata oladigan ustasi farang elchi esa, hammadan ko'proq yashashga haqli, albatta!.. Yaxshisi, sir boy bermagan holda asosan bularning o'zlarini gapirtirishim, imkon qadar ko'proq o'zimga kerakli ma'lumotlarni olganim ma'qul!"

– Men bir narsaga he-ech tushunolmayman-da, – deya suhbat oqimini o'zgacharoq o'zanga oshkora burdi Rum elchisi. – Sharqiy xun imperiyasini siz, G'arbiy xun imperiyasini biz, oxir-oqibat, ich-ichdanyemirib, o'zini o'zigayedirib, butunlay holdan toydirib, adoyi tamom qilgan edik. Qariyb bir asrdan buyon bu dashtaki xalq tariqdek sochilib, boshi qovushmay turgan edi. SHu ahvolda, naq osmondan tushgandek, bundan bir yarim asr avval Birinchi turk xoqonligi qayoqdan qanday paydo bo'lib qoldi o'zi?! Ochig'i, aql bovar qilmaydi!

Eron elchisi ham sir boy bermagan holda gap berishga nisbatan gap olishni ma'qulroq ko'rdimi, yo yaqin qo'shni singa iltifot ko'rsatib, lagabardorlik qilgisi keldimi, savolga javoban Xitoy elchisi tomonga bosh irg'adi:

– Bu savolningizga kaminaga nisbatan manavi muhtaram birodarim aniqroq javob bera oladi!

Xitoy elchisi xunob bo'lib bosh chayqadi:

– Ayni shu narsaga, ochig'ini aytsam, biz xitoylar ham hech tushunolmaymizda! Ko'p yillardan buyon "Yana qayog'dan chiqib qoldi bu baloyi nogahon?" deb qattiq bosh qotiramiz. O'yashimcha, hammasi bizning ko'nglibo'shligimizdan boshlandi. Turkarning atigiyetti yuz kishilik ashina urug'i jujanlar qo'l ostida roppa-rosa bir asr temirchilik qilib, ham po'latdek toblanishdi, ham o'zlaridan ko'payishidda, ulkan bir qavm bo'lishdi. Bir yarim asr avval "Shu baquvvat-alpkelbat temirchilar – teppa-tekin ishchi kuchlari jujanlarga xizmat qilguncha bizga xizmat qilmaydimi!" deya ularning oqsoqoli Buminga yordam qo'lini cho'zgan edik! Hatto unga xitoy saroyidagi malikani xotinlikka berib, quda tutinib o'tiribmiz-a, buni qarang! U bo'lsa!.. Dushmanimiz jujanlarni mag'lub qilgani-ku, mayli! Bu biz uchun ham ayni muddao bo'ldi-ya! Lekin na bizning o'zimizga, na qo'yniga solib qo'yilgan malikamizga bo'y bermay, mutlaqo kutilmaganda mustaqillik da'vo qilib, Birinchi turk xoqonligiga asos solib turibdi-da! O'zini "El xoqon" deb e'lon qilganiga o'lasizmi-kuyasizmi! Bor-yo'g'i bir yil ichida o'zlaridan chiqqan balolar bu bemahal qichqirgan xo'rozdek "el xoqon"ni imi-jimida tinchitib ulgurishdi-ya! O'rniga uning o'g'li Qora Issiq xon taxtga o'tirdi. Uni ham biror yil ichida ana o'sha o'zlaridan chiqqan balolar tinchitib berishdi. Lekin, nachora, jin ko'zadan allaqachon chiqib ketgan ekan! Bumin xoqonning ukasi Istem xoqon bilan o'g'li Muqon xoqon!.. O'zingiz ham bilsangiz kerak, na Xitoy imperiyasiga, na Eronga, na sizning Rum imperiyangizga bo'y bermasa bo'ladimi! Hatto har uch davlatga oshkora tahdid solib boshlasa, deng! Roppa-rosa ellik yil deganda, xuddi xun imperiyasiga o'xshab, bu Birinchi turk xoqonligini ham avvaliga ikki bo'lakka bo'linib ketishiga muvaffaq bo'ldik! Keyinchalik bu ikki bo'lakning yana mayda bo'lakchalarga o'z ixtiyorlari bilan parchalanishlariga tag'in yigirma besh yilcha vaqt ketdi. Ellik yil mobaynida bu bo'laklarni o'zimiz o'z qo'limiz bilan yanayam maydalab, ularning ustidan o'z nazoratimizni o'rnatib keldik. Bundan qirq yilcha avval "Qutlug' Eltarish xoqon" deganlari, xuddi Bumin xoqonga o'xshab, kutilmaganda o'zicha yulqinib chiqib qolsa deng! Bumin xoqondan farqli ravishda, uni nainki bir-ikki yil, qariyb yigirma yil (e'tibor bering, yigirma yil-a, yigirma yil!) mobaynida – imi-jimida gumdon qilishning hech iloji bo'lmadi-da! Hatto ularning o'zlaridan chiqqan balolar ham ish bermadi-ya, buni qarang-a, vey! O'shanda tabg'achlar qo'lida o'qib, dunyoni tanib, mashhur xitoy olimi bo'lib tanilgan anavi To'nyuquqni ne bir umidlar bilan qoshiga jo'natgan edik. Lekin bu umidimiz ham butunlay puch bo'lib chiqsa deng! O'z xalqiga bir karra sotqinlik qilib, yaxshigina xitoylashgan bu xumpar kutilmaganda bizga ham yana bir marotaba sotqinlik qilib, Qutlug' Eltarish xoqonni imi-jimida damini chiqarmay tinchitishning o'rniga, aksincha, unga eng ishonchli safdosh-elkadosh bo'lib turibdi-da! Odam bolasining tabiatidagi shu xil kutilmagan evrilishlarni o'zlaricha tushuntirmoqchi bo'lib, "Qazisan-qartasan, asli-naslingga tortasan" deyishadi bular! yetmish yashar chol, qariyb qirq yildan buyon biz

xitoylarning tuzimizni ichib, tuzlig‘imizga tupurib, ko‘rnamaklik qilib kelyapti-da! O‘zi ko‘rnamak bo‘lganiyam mayli, Qopag‘on xoqon, Bilga xoqon, Kulteginlarni ham o‘zidan besh battar ko‘rnamak qilib tarbiyalab, ularga bosh maslahatgo‘ylik qilib, ko‘zlarini moshdek ochib kelayotganiga nima deysiz! Agar bir paytlar Attila Rum imperiyasi uchun “Xudoning balosi” bo‘lgan bo‘lsa, shu kecha-kunduzda anavi ko‘rnamak To‘nyuquq ham Xitoy imperiyasi uchun yana bir “Xudoning balosi” bo‘lib turibdi-da! To‘g‘ri, u Attilaga o‘xshab, bizga oshkora tahdid solayotgani yo‘q, lekin... “Xoqoni bahodir ekan, maslahatchisi alloma ekan...” degan gapdan, ochig‘i, qo‘rqulik! Mardona tan olib aytamanki, rostdan ham, shu kecha-kunduzda jamiki turkiy qavmlar orasida eng dono-donishmand, alloma desa degudek inson shuyet mish yashar chol! Mening sizlarga bir dono maslahatim shuki, birinchi galda ana o‘scha ko‘rnamakni imi-jimida tinchitmasdan turib, siz bilan bizga tinchlik-xotirjamlik yo‘q!..

Rum elchisi yuz-ko‘zida oshkora zuhur ko‘rsatib turgan ichki bir mammuniyat va qanoat hissi bilan aziz mehmonlariga dono maslahatlari uchun qizg‘in minnatdorchilik izhor qildi-da, ularga shaxsan imperatorning qimmatbaho sovg‘a-salomlarini tuhfa etdi.

Yettinchi bob

O‘ng tomonida – alloma To‘nyuquq, chap tomonida – bahodir Kultegin, ularning har ikki tomonida – boshqa saroy a‘yonlari – teginlar, shadlar, yobg‘ular, tarhonlar, beklar, ko‘z oldida – mashvarat ahli, Bilga xoqon taxtda o‘tirgan ko‘yi yangi xoqonlikning birinchi qurultoyini ochiq deb e’lon qilgach, har bir so‘zni chertib-chertib vazminlik bilan gap boshladi:

– Bugungi yig‘inda siz azizlar bilan ikki muhim masalani muhokama qilish niyatidaman. Biri saroyning ichki tartib-qoidalari xususida, ikkinchisi mamlakatning ichki ishlari xususida. Yurtimizda tinchlik-farovonlik hukm surishi, oilalar totuvligi va osoyishtaligiga esa ulardagি erkak va ayollarning o‘z burch va vazifalarini to‘la-to‘kis ado etishlariga, o‘zaro haq-huquqlarini to‘la anglashiga, o‘z manfaatlarini xalq manfaatlaridan ustun qo‘ymasligiga bevosita bog‘liq. Shu oliy maqsadlarga erishish uchun, avvalambor, ajdodlarimizdan bizga meros bo‘lib qolgan manavi Oqsaroyimizda qat‘iy tartib-intizom o‘rnatishimiz zarur. Saroyda turli nizo-nifoq, fitna-fujur, hasad, shuxratparastlik, hokimiyat talashish, zulm-zo‘rovonlik va boshqa illatlar ko‘payishiga mutlaqo o‘rin qoldirmasligimiz, adolatparvarlik va xalqparvarlikni avvalo saroyda mustahkam qaror toptirmog‘imiz shart. Zero, butun xalq o‘z hukmdoriga qarashli saroy ahlining adolatlari va xalqparvar bo‘lishini xohlaydi, kerak bo‘lsa, talab qiladi, shunga qarab yo‘l tutadi. Saroy ham katta bir oila! Uning ham o‘z xo‘jaligi, tartib-qoidalari, urf-odatlari mavjud. Sizga yaxshi ma’lumki, har qanday oilaning erkagi uning moddiy ta’moti-yu xavfsizligiga javob bersa, ayoli oila xo‘jaligini yuritishga, to‘plangan mol-mulkning oqilona tasarrufiga javobgar. SHuning uchun ham unisi “uy egasi”, bunisi “uy bekasi” deb ataladi. Bas shunday ekan, saroyning ichki muhiti, qonun-qoidalari, xo‘jaligini yaxshi tushunadigan, dono bir ayolni mutasaddi sifatida “Saroy bekasi”, “Saroyning bosh malikasi”, “Saroymulkxonim” deya e’lon qilishimiz o‘rinli bo‘ladi. Biz saroy

a'yonlari o'zaro maslahatlashib, qaynonam Turondod onani shu o'ta mas'uliyatlari ishga har jihatdan munosib va qodir deb hisobladik. Ishonamizki, Turondod ona qadimiy Turonimizning dodini bermaydi, aksincha, uning dodigayetadi! U kishining eng ishonchli ko'makchilari, eng yaqin maslahatchilari sifatida Kultegin inimning qaynonasi Ruzvon kampir bilan mening umr yo'ldoshim Elsuyar xotin belgilandi. Biz erkaklarning ahdu qarorimiz barchaga ma'qulmi? Bu masalada kimda qanday mulohaza va takliflar bor?..

Ko'ndalang savolga tegishli javoblar eshitildi:

- Bizga ma'qul!
- Juda yaxshi fikr!
- E'tirozlar, takliflar yo'q!
- Ayni muddao!..

Bilga xoqon miyig'ida nim tabassum bilan yig'ilganlarni bir sidra ko'zdan kechirib chiqdi:

– Umid qilamanki, ishongan oqila ayollarimiz bizning ishonchimizni to'la oqlaydilar! Yana umid qilamanki, endi manavi ko'nglimizdek oppoq saroyimizning fayziga fayz, ko'rkiga ko'r, tarovatiga tarovat qo'shiladi-da, biz erkaklar butun mamlakatimizning obodligi-farovonligi, tinchligi, osoyishtaligi yo'lida bahamjihat, astoydilyeng shimarib, ichkaridan ko'nglimizni to'q tutgan holda bamaylixotir tashqarida ishlay olamiz! SHunga umid qilsam bo'ladimi, muhtarama ayollarimiz?..

Bilga xoqon mashvarat ahliga yana bir sidra ko'z yogurtirib chiqdi. "Bo'ladi!", "Umidingizni oqlaymiz!", "Ishontirib aytamiz!" qabilidagi xitoblardan ko'ngli to'lib, nigohlarini xontaxta yonida o'z ustozi bilan baqamti holda qo'lida qalam tutib o'tirgan jiyani Yo'llug' teginga o'qdek qadadi:

– Ko'hna tarix sahifalariga o'chmas harflar bilan raqam qilib yozing endi, ulim!.. "Mening Turk Otadan qolgan tilimda so'zlashuvchi butun xalqim, ayniqsa, tatabi, kidan, basmil, turgash, qirg'iz, uyg'ur, o'g'iz va boshqa jamiki qon-qardoshlarimga!

Bilga xoqon so'zim!

O'zingiz ochiq ko'z bilan aniq-ravshan ko'rib turibsizki, menga amakim Qopag'on xoqondan qorni to'q emas, aksincha, och, usti but emas, aksincha, yupun, o'zi boy emas, aksincha, qashshoq el-yurt, obod-farovon emas, aksincha, vayronaga mengzagulik xarobgina mamlakat meros bo'lib qoldi. Uvoli ne kerak, amakimning taxt ustidagi butun umri, ayniqsa, keyingi yillarda bepoyon mamlakatimizning turli burchaklarida ro'y berayotgan isyonlar, norozilik g'abayonlari, qo'zg'olonlarni o'ta shafqatsizlik bilan bostirib, mamlakatimizdag'i ichki nizo-nifoq olovini o'chirish emas, aksincha, ularga yog' sepib, battar alangalatishlarda kechdi. Oxir-oqibat, o'zi ham shu alangada yonib-kuyib kul bo'ldi. Men sizlarga shuni qat'iy ishontirib, tantanali va'da va oshkora qasamyod qilib aytamanki, agar siz atrofimda boshlaringiz qovushib, men bilan bir yoqadan bosh chiqarib, "O'tgan ishga salovot" deya qarab, endi o'zaro nizo-nifoq, urush-janjal emas, aksincha, tinchlik-totuvlik, ahillik-bahamjihatlik yo'lini tutsangizlar, tez orada – uzog'i bilan to'rt-besh yil ichida xarob mamlakatni obod-farovon qilaman, och qorningizni to'qlayman, yupun usti-boshingizni butlayman, qashshoqni – boy, dushmani – do'st, omini – bilga qilaman! "Bir kun janjal bo'lgan uydan qirq kun qut-baraka qochadi" deganlar bizning

chinakamiga donishmand-bilga ota-bobolarimiz. Mamlakatimizda amakim Qopag‘on xoqon hukmronlik qilgan yillar mobaynida muttasil qochirilgan fayz-tarovat va qutbarakani aqalli endi battar qochirmaylik, azizlarim! Aks holda erta bir kun jujan bilan tabg‘achdan besh battar yovuzroq bosqinchilar bizning bosh ustimizga kelib, tag‘in ko‘ngillari tusagunicha ajina bazm qilaverishlari, biz turkiy qavmlarni bir-birimizga zimdan gij-gijlab, o‘t bilan o‘ynashib, o‘yindan o‘t chiqarib, ikki o‘rtada bizga aql o‘rgatgan va odil hakamlik qilgan bo‘lib, aslida o‘zlarining eng pastarin murod-maqsadlarigayetaverishlari, biz esa, yomg‘irdan qochib qorga tutilaverishimiz muqarrar! SHu kecha-kunduzda aziz padari buzrukvorim Qutlug‘ Eltarish xoqon xalqni qaramlikdan ozod, davlatni yo‘qdan bor qilib, baayni yurak qoni bilan barpo etgan Ikkinci turk xoqonligi naq halokat chohining yoqasida, hayot-momot ostonasida turibdi, axir, azizlar! “Kuch birlikda” degan ota-bobolarimiz. “Kuch chinlikda, chin haqiqatda” degan buyuk bobokalonimiz Bumin xoqon. “Kuch adolatda” degan padari buzrukvorim Qutlug‘ Eltarish xoqon. “Kuch – mana shu eng muhim uch tayanch nuqtada!” demoqchiman men. Keling, Ko‘k tangrining panohida va shu qadimiy Turonzaminimiz ustida Ko‘k turklarning ko‘m-ko‘k yalovidagi shu uch tayanch nuqtani bosh ustimizda yana bir karra – uchinchi marotaba baland ko‘taraylik! “Xayr uchgacha” deganlar. Shoyadki shu bahamjihat ishimizning oxiri bahayr bo‘lsa!

Sizga kamoli ehtirom ila,

Turk xoqoni Bilga so‘zim”.

Bilga xoqon bir muddat tin olib, Yo‘llug‘ teginga ko‘z tikdi:

– Yozib ulgurdingmi, bolam?

Yo‘llug‘ tegin o‘rnidan dast turib, qo‘llarini ko‘ksiga qovushtirdi:

– Ulgurdim, xuddi aytganingizdek yozdim, ota!

– U holda hali yig‘ilganlarning qo‘srimcha-olimchalarini ham yozasan-da, tobiga kelgan nomani qo‘limgayetkazasan, toki biz uni butun mamlakat ahlining hukmiga havola eta olaylik! Hozir esa, yana yoz, ulim!

“Xitoy imperatori, Eron shohanshohi, Rum qaysariga!

Bilga xoqon so‘zim!

E’tiboringiz uchun, biz turkiy qavmlar o‘zimizga qo‘shti xalqlarning tarixiy xotiradan mahrum quldek oddiygina temirchilari, sog‘in sigirlari, qo‘lga o‘rgatilgan itlari, urishtirib tomoshasi ko‘riladigan qo‘chqorlari-yu xo‘rozlari, o‘rtada xomtalash qilinadigan uloqlari, olabo‘jilari, yana shularga o‘xshash allambalolari emasmiz! Biz ham bu jahon ayvonida necha ming yillardan buyon yashab kelayotgan, ulkan tarixiy madaniyatga ega bo‘lgan buyuk bir xalqmiz! Tangriga shukrki, tariximiz nafaqat siz, balki hind, arab va yo yunon kabi jahonning boshqa barcha eng qadimiy xalqlari tarixi bilan bemalol bo‘ylasha oladi. Turkiy xalqlarning yuzida yaratgan yuksak madaniyatlar, moddiy va ma’naviy qadriyatlarini misol qilib sanashga hojat yo‘q deb o‘layman, chunki buni o‘zingiz ham yaxshigina bilasiz. Yana shuni ham yaxshi bilasizki, biz turklar hamisha yaxshiga – yaxshi, yomonga – yomon bo‘lib kelganmiz. Buyuk turk xalqi bu jahon ayvonidagi hech bir xalqdan hech qachon qarzdor yo tili qisiq bo‘lib qolmagan! Hamisha yaxshining yaxshilagini ham, yomonning yomonligini ham o‘ziga bir necha barobar ortig‘i bilan qaytarib kelgan! Bunga ham misollarni qalashtirib o‘tirishim shart emas deb o‘layman, chunki bunisini ham

o‘zingiz yaxshigina bilasiz. Biz o‘z tariximizda yaxshi qo‘schnilarimiz bilan yaxshi qo‘schnichilik munosabatlarini o‘rnatishga hamisha intilib, ko‘pincha yomonlikni yaxshilik bilanyengishga astoydil harakat qilib kelganmiz. Lekin hech qachon hech bir qo‘shnimizning yaxshiligiga yomonlik bilan javob qaytarmaganmiz. Bundan keyin ham, basharti sotqinlarimiz, munofiqlarimiz va shular kabi o‘zimizdan chiqqan balolarimiz ishning beliga tepmasalar, hamisha yaxshilik yo‘lini tutishga bajonidil tayyormiz. Tangriga shukurki, biz yaxshidan yomonni, do‘stdan dushmanni, semizdan oriqni farqlay olamiz. Oriq buqa va semiz buqani uning o‘zini ko‘rmay turib tezagiga qaraboq bila olamiz. Hattoki yerning tagida ilon qimirlasa ham bilamiz! Tabiiyki, o‘z haqqi-huquqimiz, bu jahon ayvonidagi o‘z o‘rnimiz, o‘z inkoniyatlаримизни ham! Istaymizki, bizning o‘rtamizdagи Buyuk Ipak Yo‘li talashish-tortishishlar, urush-janjallar, nizo-nifoqlar emas, balki yaxshilik yo‘li, tinchlik-totuvlik yo‘li, barchamiz uchun foydali yaxshi savdo-sotiқ yo‘li, o‘zaro yaxshi qo‘schnichilik yo‘li bo‘lib qolsin. Shuning uchun sizni Buyuk Ipak Yo‘lini harakatlantirib turgan davlatlar hukmdorlari sifatida o‘zaro yaxshi qo‘schnichilik va tinchlik-totuvlik bitimini imzolashga chaqiramiz. Bashariyatning kelgusi taraqqiyotiga xizmat qilishi mumkin bo‘lgan bu bitimni imzolashga qaratilgan har qanday shartningizni esa, o‘ylashib-kengashib ko‘rishga bajonidil tayyormiz.

Javobingizni kutamiz, deb,

Turk xoqoni Bilga so‘zim”.

Bilga xoqon Yo‘llug‘ teginga bu nomani ham qurultoya bildiriladigan qo‘shimcha-olimchalar bilan to‘ldirishni, qaynotasi To‘nyuquq bilan inisi Kultegining yig‘ilishni nihoyasigayetkazishni topshirib, o‘zi taxtni tark etdi.

O‘sha kuni kechqurun, odatdagidek, “uch og‘a-ini botirlar” navbatdagi yakkadam maslahatga yig‘ildilar.

– Ishimizning boshlanishi sizga ma’qul bo‘ldimi, ota? – so‘radi Bilga xoqon To‘nyuquqdan.

– Ma’qul ham gapmi, kutilganidan a’loroq bo‘ldi, ulim! Ayniqsa, birinchi noma, ishonamanki, hali butun xoqonligimiz qo‘sini, hattoki Xitoy imperatoriningyengilmas qo‘snidan ham qudratliroq kuchga ega bo‘ladi! Endi saroydagi ichki ishlarimizni yaxshi yo‘lga qo‘yishni muhtarama ayollarimizga ishonib, biz uchovlon mamlakat miqyosidagi ishlar bilan astoydil va bahamijhat shug‘ullanmog‘imiz, avvalombor, nomangizni, iloji bo‘lsa, har bir fuqaroning qulog‘iga baayni qo‘rg‘oshinday quymog‘imiz lozim! Biroq ikkinchi nomani qudratli qo‘sni davlatlarimiz, ayniqsa, Xitoy imperiyasi e’tiboriga havola etishga shoshilmasligimiz kerak deb o‘layman, ulim! Yaxshiyamki, bu davlatlar elchilarini qurultoyimizga taklif qilmagan edik. Aks holda keraksiz gap-so‘zlar chuvalashishi ham ehtimoldan holi emas edi!..

Bilga xoqon bilan Kultegin “nega?” degan savol nazari bilan To‘nyuquqqa ko‘ztikdi.

– Negaki, – deya vazminlik bilan gapida davom etdi To‘nyuquq, – birinchidan, biz hali bunday noma bilan murojaat qilishga har jihatdan tayyor va bunga to‘la haqli emasmiz. Ko‘pni ko‘rgan qo‘schnilarimiz “Avval o‘zingni sal eplashtirvol, xalqingning qornini to‘ydirib, ustini butla, mamlakatingda tinchlik-osoyishtalik o‘rnat, ana undan keyin gaplashamiz!” qabilida biz uchun anchagina yoqimsiz

javoblar qilishi ehtimoldan xoli emas. Bunday javoblarga mutlaqo o‘rin goldirmasligimiz lozim! Ikkinchidan, eng muhimi, shuni ham unutib qo‘ymangki, janobi xoqon, amakingiz Qopag‘on xoqon bundan biror yil avval, mamlakatdagi ichki nizolarni bostirish uchun, mening maslahatimni mutlaqo inobatga olmagan holda, Xitoy imperiyasidan ko‘mak so‘ragan edi. O‘sanda imperiya ham, “O, bizga tag‘in xudo berib qoldi!” deya butun boshli bir qo‘shinini “ko‘makchi” sifatida jo‘natgan edi. Hozir bu qo‘shin o‘zlaricha “Isyonkorni tinchlantiramiz!” deb, aslida esa, qulay payt poylab yotibdi. Tegishli ayg‘oqchilar esa, qardoshlarimizni zimdan bizga qarshi gij-gijlab, izg‘ib-iskalanib yurishibdi. Biz zig‘ircha imkoniyat qoldirsak bas, xalqimizning bo‘yniga qaramlik bo‘yinturug‘ini qayta ilishga ular astoydil shay turishibdi. SHunday bir paytda ajdahoning qitig‘iga tegmaslik kerak, deb o‘ylayman. Avval ularning “ko‘magisiz”, o‘z kuchimiz bilan mamlakat ichkarisida tinchlik-osoyishtalikni, osuda bunyodkorona mehnatni tashkil etib olaylik! Ayni chog‘da, bu boqimanda qo‘shinni o‘zimizning och xalqimiz rizqidan qiyib bo‘lsa-da, boqib turishimiz kerak bo‘ladi.yetarli kuch to‘plab olsak, ana undan keyin avvalo imператор hazratlariga “Ko‘magingiz uchun tashakkur! Biz o‘z mamlakatimizda tinchlik-osoyishtalik o‘rnatdik, ayni lahzalarda sizning ko‘magingizga muhtoj emasmiz, shuning uchun marhamat qilib qo‘shiningizni mamlakatim hududidan olib chiqib ketsangiz!” degan mazmunda maxsus noma yo‘llashimiz kerak bo‘ladi. Agar Xitoy imperiyasi qo‘shinini, to biz o‘z mamlakatimiz ichkarisidagi ishlarimizni yaxshi yo‘lga qo‘yib olgunimizga qadar xalqimizga qo‘shib boqib, bu boqimandalarni erta bir kun “Sen yaxshi, sendan it yaxshi” qabilida yaxshi muomala-yu tinch yo‘l bilan mamlakatimiz hududidan tashqariga chiqarib yubora olsak, ana shu ishimiz, ishonamanki, otangiz Qutlug‘ Eltarish xoqon erishgan ulkan marradan keyin, biz erishgan yana bir ulkan marra bo‘ladi. Ana shundan keyingina uchala qo‘shni davlatga ikkinchi nomani jo‘natib, tashqi ishlarimizni o‘zaro tenghuquqlilik asosida ko‘ngildagidek yo‘lga qo‘yishimiz mumkin bo‘ladi, deb o‘ylayman. Agar Ko‘k Tangri bu faqirni ham ana o‘sha yorug‘ kunlarga omon-esonyetkazsa, eng ulug‘ orzularimdan yana biri ushalgani shu edi. O‘sanda ham nomangizni har uchala davlat, ayniqsa, Xitoy imperiyasi o‘ta xushnudlik, zo‘r mammuniyat bilan kutib oladida, labbay deya javob qaytaradi deyolmayman, albatta. Tahqiqomuz istehzo bilan kutib olishlari muqarrar! Har qalay, o‘z istehzosini bizga oshkora izhor qila olmaydi!..

Bu gaplarni tanasiga o‘ylab ko‘rib, Bilga xoqon qaynotasi dono To‘nyuquqning tengsiz-benazir allomaligiga yana bir karra ich-ichdan amin bo‘ldi. Ha, bir paytlar Xitoy imperiyasi ichkarisida yashab, xitoylarning ta’limini olib, ularning atoqli olimi bo‘lib tanilgan, lekin o‘z xalqining ozodligi yo‘lida otasi boshlagan qutlug‘ ishga o‘z ixtiyori bilan kelib qo‘shilib, padari buzrukvorigayelkadosh bo‘lgan bu odamning bilga-bilimdon-bilag‘onligiga, rostdan ham, taraf yo‘q! “Itining siri egasiga ma’lum” deganlaridek, ayniqsa, yana bir karra qopaman deb turgan itlarning sirini besh qo‘ldek biladi bu ko‘pni ko‘rgan nuroni otaxon! Shunday dono maslahatgo‘yni ato etganining uchun o‘zingga shukur, Tangrim!..

“Uch og‘a-ini botirlar” mamlakatni inqirozdan olib chiqish, davlatni ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy-ma’rifiy jihatdan mustahkamlash, el-yurt osoyishtaligi va

mamlakat farovonligini ta'minlashga qaratilgan boshqa bir qator tadbirlarni ham belgilab oldilar.

2011

MUNDARIJA

Ulus (Forobiyning do'sti). (Abu Nasr Forobiy, Bug'roxon – Avliyo ota).....	3
Abdulla Oripov. Forobiy boboga ta'zim.....	3
Bilga xoqon dostoni. (Bilga xoqon, To'nyuquq, Kultegin, Yo'llug'tegin).....	27
Muqaddima.....	27
Birinchi bob.....	29
Ikkinchi bob.....	33
Uchinchi bob.....	36
To'rtinchi bob.....	40
Beshinchi bob.....	44
Oltinchi bob.....	48
Ettinchi bob.....	52
Sakkizinchi bob.....	57
To'qqizinchi bob.....	63
O'ninchi bob.....	66
O'n birinchi bob.....	71
Xotima.....	77

HIKOYALAR

Nuh kemasi. (Nuh alayhissalom, Yofas alayhissalom).....	81
“Zanjirband sher”. (Alp Er To'nga – Afrosiyob)	85
Haddi Iskandariy. (Iskandar Zulqarnaynni insofga keltirgan iyiqon-lilar – O'zbekiston xalq shoiri Mirtemirning hamqishloqlari).....	89
O'zbek Otellosi. (Attila).....	93
Qorasuv (Nosiruddin Burhonuddin Rabg'uziy).....	106
Bir qamar siymo (Zokirjon Xolmuhammad o'g'li Furqat).....	110
Diydor (Abdulhamid Cho'lpon, Sulaymonqul bazzoz).....	115
Dasturxon (Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Abdurauf Fitrat).....	119
Otajon (Otajon Hoshim).....	124
“Mahmudlar” turkumidagi tarixiy hikoyalar.....	138
Yo'riq (Mahmud Koshg'ariy).....	138
Amu nasimi (Mahmud Zamahshariy).....	143
Tavba (Mahmud G'aznaviy).....	148
To'qnashuv (Mahmud Torobiy, Mahmud Yalavoch).....	152
Poyon (Pahlavon Mahmud).....	158
Vido (Mahmudxo'ja Behbudiy).....	164
Qo'lyozma (Mahmud Zaripov – “Alpomish” eposimizni yozib olgan mirzo, alloma Xodi Zarifning akasi).....	169

OTAULI (Rahimjon OTAEV)

Taniqli yozuvchi, tarjimon va munaqqid. 1949 yilning 3 aprelida Janubiy Qozog‘iston o‘lkasining Turkiston tumanida tug‘ilgan. 1973 yilda Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston milliy universitetini bitirgan. Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot institutining xalq og‘zaki ijodi bo‘limida laborant (1968-1973), o‘rta maktablarda o‘qituvchi (1973-1976, 1979-1981), O‘zbekiston xalq ta’limi vazirligida uslubchi (1976-1979), O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligida maslahatchi-muharrir (1981-1983), O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasida adabiy maslahatchi va mas’ul kotib (1983-2010) bo‘lib xizmat qilgan. Hozir nafaqada ijodiy ish bilan mashg‘ul.

Yozuvchining “Turmush, xulq-atvor va mehnat estetikasi” (1982), “Osmon to‘la yulduzlar (Tuyg‘ular haqida suhbat)” (1983), “Qalb darchasi” (1988), “Surnay navolari” (1991), “Elchi (Afandi o‘lmaydigan bo‘ldi)” (1999), “Ruhiyat ehromi” (2006), “Zamona zayli” (2006), “Tilsim (Turkiston dostoni)” (2009), “Otning qashqasi” (2010), “So‘z san’atidan saboqlar” (2012), “Yozuvchining siri” (2012), “Ko‘zlarga to‘tiyo so‘zlar” (2013) kitoblari nashr etilgan.

Muhammad Ali Jamolzodaning “Sho‘robod” qissasi, Dino Виццати hikoyalari, Fozil Iskandarning “Quyonlar va bo‘g‘ma ilonlar” falsafiy ertagi va bir qator kulgi hikoyalari, jahon xalqlari afandi latifalari jamlangan “Yigirma To‘rt Nasriddin” to‘plamini – rus tilidan, Muxtor Mag‘avinning “Tiriklik qo‘shig‘i” va Abish Kekilboevning “Poygato‘riq” qissalarini – qozoq tilidan, To‘lepbergen Qaipbergenovning “Qoraqalpoqnom” roman-essesi, “Bobomga xatlar” badiasi, “Sahro bulbuli” va “Oydo‘s bobo” dramalari, Ollonazar Abdievning “Eran sahiy” qissasi, “Rizq”, “Olabo‘ji” hikoyalarini – qoraqalpoq tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

Yozuvchi 1983 yilda “Eng jumboq tuyg‘u” badiasi uchun “SHarq yulduzi” jurnalining yillik mukofoti, 1989 yilda “Mehnat veterani” medali, 1995 yilda “Tilsim (Turkiston dostoni)” asari uchun O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining “Alp Jamol” mukofoti, 2000 yilda “Shuhrat” medali bilan taqdirlangan.

1984 yildan buyon O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a’zosi.

Ushbu “Bilga xoqon dostoni” kitobi Toshkent shahrining 20dan ortiq kitob do‘konlarida, jumladan, quyidagi do‘konlarda sotilmoqda:

1) “Kitob olami”, Mustaqillik ko‘chasi, 6-7-uylar.

Telefon: 233-10-26, 146-49-94

2) “SHarq ziyokori”, Buxoro ko‘chasi, 26-uy.

Telefon: 233-35-90, 233-58-72.

3) “O‘zbekiston” nashriyotining do‘koni, Alisher Navoiy ko‘chasi, 30-uy. Telefon: 244-87-55, 244-87-20.

Shoshiling, kitob 2015 yilning noyabrida 3000 nusxada chiqqan!